

УДК 342.731

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.33>

РЕЛІГІЙНА СВОБОДА: СУЧАСНИЙ ЗМІСТ І МІСЦЕ В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Полешко А.В.,
*аспірант відділу конституційного права
та місцевого самоврядування
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
НАН України
ORCID: 0000-0001-5998-2924*

Полешко А.В. Релігійна свобода: сучасний зміст і місце в системі прав людини.

Стаття стосується аналізу сучасних концепцій і перспективної візії змісту релігійної свободи та має на меті сформулювати узагальнений сучасний виклад змісту релігійної свободи, а також визначити її місце в системі прав людини. У цій статті продовжується дослідження, розпочате щодо історичної динаміки релігійної свободи.

Актуальність дослідження обґрунтовується нагальністю питань віровизнання та віросповідання в контексті зростання числа прихильників тієї чи іншої релігії, а також використання релігійних наративів у політичних цілях. Крім цього, новітні чинники формування постсекулярного суспільства (урізноманітнення відношення до релігії й типів релігійності) зумовлюють ерозію класичного визначення предмету релігійної свободи, що зумовлює потребу в аналізі новітньої візії досліджуваної свободи; визначення й уточнення її предмету й меж застосування.

У статті аналізуються і співставляються модерна (панівна) й новітня (що перебуває у становленні) концепції релігійної свободи. Перша загалом розвивається у площині «сформована релігія – атеїзм»; передбачає можливість вибору та здійснення відношення (позитивного чи негативного) до релігії. Такий підхід закріплюють основні міжнародно-правові акти.

Новітня концепція релігійної свободи сформована, передусім, практикою ЄСПЛ і є адекватною до викликів постсекулярного суспільства. У рамках цієї концепції предмет досліджуваної свободи сформовано як комплекс переконань, які становлять основу світогляду; не підлягають сумніву або перевірці та покладаються аксіоматично (вірою), незалежно від спрямування таких переконань на певний предмет (тобто можуть охоплювати як релігійну, так і нерелігійну проблематику). При цьому практика ЄСПЛ визначає ознаки переконань, що підлягають захисту (серед яких метафізична спрямованість, серйозність і важливість для людини, достатній рівень визначеності та сталості), і створює передумови для необмеженої варіативності віровизнання (зокрема, відсутні вимоги стосовно їхньої відомості загалом або простежуваності).

Автором надано узагальнення практики ЄСПЛ за статтею 9 Євроконвенції; обґрунтовано основні ознаки й підходи новітньої концепції релігійної свободи.

Ключові слова: віра, права людини, практика ЄСПЛ, постсекулярне суспільство, переконання, релігійна свобода, свобода віросповідання, свобода совісті.

Poleshko A. Religious Freedom: Modern Content and Place within the System of Human Rights.

The article deals with the analysis of modern concepts and a perspective vision of the content of religious freedom and aims to form a generalized modern statement on the content of religious freedom, as well as to determine its place within the system of human rights. This article continues the research begun in regard of the historical dynamics of religious freedom.

The relevance of the study is justified by the urgency of the issues of religion and confession in the context of the growing number of adherents of one or another religion and the use of religious narratives for political purposes. In addition, the latest factors in the formation of the post-secular society (diversification of the relationship to religion and types of religiosity) lead to the erosion of the classical definition of the subject of religious freedom, which causes the need to analyze the latest vision

of the studied freedom; definition and specification of its subject and limits of application.

The article analyzes and compares the modern (dominant) and the newest (emerging) concepts of religious freedom. The first generally develops in the plane of «formed religion – atheism» and provides for the possibility of choosing and implementing a relationship to religion. This approach is enshrined in the main international legal acts.

The latest concept of religious freedom is shaped, first of all, by the practice of the ECtHR and is adequate to the challenges of a post-secular society. Within the framework of this concept, the subject of researched freedom is formed as a set of beliefs that form the basis of the worldview and are axiomatically (faith-based), regardless of the orientation of such beliefs to a specific subject (that may deal with religious or non-religious issues). At the same time, the practice of the ECtHR defines the features of beliefs that are subject to protection (including their metaphysical nature, seriousness for a person, a sufficient level of stability and development) and creates prerequisites for unlimited variability of confession (choice of belief).

The author provided a summary of the ECtHR's practice under Article 9 of the European Convention; outlined the main features and approaches of the latest concept of religious freedom.

Key words: belief, ECtHR practice, faith, freedom of religion, freedom of conscience, human rights, religious freedom, post-secular society.

Постановка проблеми. Питання здійснення права на релігійну свободу (зокрема, у частині визначення меж її застосування; характерних ознак; розрізнення з іншими правами людини) залишаються вкрай актуальними.

Раніше нами було досліджено основні тенденції історичної динаміки змісту релігійної свободи й виділено її основні концепції, що розвиваються наразі – модерну й новітню (постсекулярну) [1]. Водночас, залишається потреба в детальнішій розробці новітнього стану релігійної свободи; уточненні її предмету; визначенні її місця в системі прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання здійснення релігійної свободи (свободи совісті, свободи віросповідання) підлягало дослідженню з боку низки науковців: О.М. Бикова, М.М. Колиби, О.А. Лаврика, В. Лубського, Г.П. Лупарева, В.В. Новікової, Ю.О. Пайди, А.В. Пчелінцева, Ф.М. Рудницького, В.М. Савельєва, О.Н. Сагана, О.К. Соколенко, С.С. Хмельова, Л.В. Ярмол та ін.

Водночас, наразі бракує дослідження новітньої візії релігійної свободи, найбільш ґрунтовне осмислення котрої знаходить вияв у практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Мета дослідження. Ця стаття має на меті сформуванню узагальнений сучасний виклад змісту релігійної свободи, а також визначити її місце в системі прав людини.

Подальший аналіз, загалом, є найбільш актуальним для європейського права, а правові системи держав мусульманської правової сім'ї, законодавство яких цілком відкидають релігійну свободу (Саудівська Аравія, Іран), або соціалістичної правової сім'ї, що лише декларують її без забезпечення реального механізму реалізації (Куба, КНДР), виключено з нього як такі, що не становлять інтересу для мети дослідження.

Виклад основного матеріалу.

Модерна концепція релігійної свободи. Сучасна епоха становлення релігійної свободи представлена модерною (панівною) й новітньою (що перебуває у становленні) концепціями.

Раніше ми детальніше дослідили становлення модерної концепції релігійної свободи [1], яка розвивається переважно в дуальній площині «сформована релігія – атеїзм» і передбачає, зокрема, необмежений вибір й обмежене лише законом здійснення будь-якого позитивного (вибір будь-якої релігії) або негативного (вибір жодної з них) відношення особи до релігії; секулярну державу; захист організованого віросповідання; осмислення релігії як елемента світогляду. Серед правових норм, у яких вона знаходить своє відображення, – зокрема, стаття 18 Декларації прав людини 1948 року [2] (надалі – «Декларація»), статті 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року [3] (надалі – «Пакт»), положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [4] (надалі – «Закон»).

Викладена модерна концепція зустрічає критику як з боку сучасної доктрини, так і з боку новітньої концепції релігійної свободи, що формується передусім, ЄСПЛ при застосуванні та тлумаченні Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [5] (надалі – «Євроконвенція»).

Вербальні позначення релігійної свободи. Для подальшого аналізу важливо дослідити й уточнити співвідношення використовуваних вербальних позначень (найменувань) досліджуваної свободи.

Серед основних позначень релігійної свободи зустрічаються «свобода віросповідання», «свобода світогляду», «свобода совісті» (*conscience*), «свобода релігії» (*religion*). Так, наприклад, за Декларацією (стаття 18) і Пактом (стаття 18) захисту підлягають «свобода совісті, релігії» (*freedom of conscience and religion*); у Підсумковому документі Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 15.01.1989, Паризької хартії для нової Європи від 21.11.1990 використовується термін «свобода думки, совісті, релігії і переконань»; у Конвенції Співдружності Незалежних Держав про права та основні свободи людини від 26.05.1995 йдеться про «свободу думки, совісті і віросповідання»; у Конституції України [6, стаття 35] йдеться про «свободу світогляду і віросповідання»; у Конституції Республіки Польща [7, стаття 48] – про «свободу совісті та релігії» (*sumienia i wyznania*).

Таким чином, ключовими словами при позначенні релігійної свободи наразі залишаються «світогляд», «совість», «віросповідання», «релігія», які по черговою комбінуються та/або охоплюють одне одне.

З огляду на застосовні визначення наведених термінів [8, 9, 10, 11, 12, 13] можна дійти висновку, що «світогляд» і «совість» можуть розглядатися як синоніми; водночас, «релігія», а також її умоглядний вибір («віршовизнання») і її практика («віросповідання»), є специфічною складовою світогляду / совісті. При цьому змістом світогляду (совісті) є переконання; натомість, змістом релігії виступають специфічні переконання, характерні риси яких буде виокремлено нижче. Відтак, релігія (і релігійна свобода) виступають окремим (частиною) стосовно загального (цілого) – світогляду (і свободи совісті або переконань). Таку позицію поділяють, серед іншого, науковці С.С. Хмельов [14] і Ю.Ю. Пайда [15].

Тісний зв'язок світогляду (совісті) та релігії, що проявляється у становленні комбінованого предмету досліджуваної свободи, може бути пов'язаний із тривалим пануванням релігійного світогляду. Згодом релігійні переконання постали як окремий предмет і специфічний елемент світогляду. Таку позицію поділяє низка дослідників [16, 17, 18].

Новітня концепція релігійної свободи за практикою ЄСПЛ. Передбачена модерною концепцією площина досліджуваної свободи («атеїзм – сформована релігія») зустрічає критику в сучасній доктрині, починаючи з 1990-х рр. [19, 20] і не є цілком адекватною до постсекулярних викликів (урізноманітнення ставлення до релігії; виникнення нових форм релігійності, які не набули достатньої інституціоналізації; поширення переконань квазірелігійного або нерелігійного характеру), які вимагають «переходу від дуалістичного до плюралістичного розуміння світоглядної свободи» [21] і, відтак, уточнення змісту релігійної свободи. У цьому контексті важливим є внесок ЄСПЛ, який розробив низку ознак переконань, на котрі може поширюватися захист за статтею 9 Євроконвенції (яка передбачає комплексний захист «релігії або переконання», не надаючи їх точного визначення або розмежування).

По-перше, ЄСПЛ експліцитно зазначає, що положення статті 9 Євроконвенції стосуються не тільки релігійних, а й інших переконань. Зокрема, таке твердження наводиться в рішенні ЄСПЛ у справі *Bayatyan v. Armenia* [68].

По-друге, релігія / переконання для захисту за статтею 9 Євроконвенції має досягти *високого рівня сили, серйозності, сталості і важливості*. Такі критерії ЄСПЛ висуває, зокрема, при оцінці скаргу у справі *Eweida et al. v. the United Kingdom*. При цьому зазначено, що «за умови дотримання згаданих вимог, обов'язок нейтральності і безсторонності держави є несумісним з будь-якою можливістю розсуду щодо законності таких переконань або способу їхнього вияву» [22].

По-третє, релігія (переконання) має набути об'єктивного визначення, зокрема, адепт певної релігії (переконання) повинен бути здатним пояснити їхній зміст. Так, наприклад, ЄСПЛ відмовив у задоволенні скарги заявника у справі *X. v. the United Kingdom (1982)*, що заявляв вимоги, пов'язані з його релігією (заявник називав себе «світлопоклонником»), проте не зміг пояснити, у чому вона полягає [23].

По-четверте, заявлена релігія (переконання) не має бути удаваною, тобто покликання на релігію (переконання) не має використовуватися для здійснення діяльності, що не підлягає захисту за статтею 9 Євроконвенції. Так, наприклад, ЄСПЛ у справі *X. and Church of Scientology v. Sweden* відмовився застосовувати положення статті 9 Євроконвенції у випадку здійснення заявником посилення на релігію як аргумент для комерційного продажу [24].

Важливо відзначити, що ЄСПЛ визнав такими, що підлягають захисту за статтею 9 Євроконвенції, не тільки різні релігійні течії, як традиційні (християнство, іслам, буддизм, індуїзм тощо), так і новітні, такі як неоязичництво [25] або рух Ошо [26], а також низку послідовних нерелігійних світоглядних течій, зокрема, пацифізм [27], саєнтологію [28]. Подібним чином, на підставі визнання переконання «висловленням метафізичної концепції людини, що визначає її світобачення та рухає її вчинками, а тому не може бути відокремлена від релігійного культу» ЄСПЛ поширив дію статті 9 Євроконвенції на атеїзм [29]. Окрім того, ЄСПЛ опосередковано відносить положення статті 9 Євроконвенції також до переконань агностиків, скептиків і індиферентних осіб [30].

Відтак, ЄСПЛ поширює захист за правом на релігійну свободу на необмежене коло специфічних переконань, які:

- людина здатна визначити самостійно на власний розсуд,
- стосуються основ світогляду людини й мають метафізичну природу,
- переважно є принципово аксіоматичними (основи таких переконань не підлягають перевірці або сумніву) і ґрунтуються на вірі,
- становлять самоцінність / самоціль (тобто не спрямовані на досягнення певного статусу, а навпаки визначають із себе подальшу поведінку людини),
- є дійсними й важливими для людини; визначають її поведінку; мають достатній ступінь визначеності та сталості (що не виключає модифікацій і зміни вибору).

Оскільки такі переконання не обов'язково стосуються проблематики Абсолюту (Бога), тобто можуть ґрунтуватися на вірі *загалом* (аксіоматичному покладенні принципу), що включає й нерелігійну віру (і, відтак, нерелігійні переконання й діяльність). Також ЄСПЛ не визначає як критерій інституціоналізацію (наявність спільноти або інших adeptів) або впізнаваність (простежуваність, представленість) системи переконань, що відкриває поле для необмеженого обсягу варіацій вибору (віровизнання).

Оновлений зміст вербальних позначень. Наведена практика ЄСПЛ визначає новітній комплексний режим захисту релігії й переконань, не розмежовуючи їх і визначаючи досить широкі та специфічні границі застосування. Це зумовлює значну трансформацію у візії релігійної свободи та її зв'язку зі свободою переконань (совісті, світогляду).

Викладені вище ознаки предмету захисту за статтею 9 Євроконвенції визначають спільне поле переконань, як релігійних і нерелігійних, що мають аксіоматичну й метафізичну природу – тобто здатні виступати основою світогляду. Серед іншого, так окреслюється у правовій площині спільне поле релігій та ідеологій (що важливо для сучасного популізму й політичних маніпуляцій). Зауважте: переконання, що не задовольняють визначеним вище критеріям, підлягають захисту в рамках предметів інших прав і свобод (зокрема, свободи висловлювань, зборів, участі в публічному управлінні тощо).

Відтак, по-перше, підтверджується тісний зв'язок специфічних переконань світогляду й релігійних переконань, а по-друге, релігійні й нерелігійні переконання, розділені за модерної концепції, об'єднуються за утворюючим чинником – вірою. Отже, визначальною ознакою при новітньому підході ЄСПЛ до релігійної свободи (визначення її змісту та меж застосування) є не спрямованість переконання (відношення до релігії), а особливість такої спрямованості (аксіоматична, метафізична природа незалежно від предмету).

Висновки. Спостерігається становлення новітньої концепції релігійної свободи, яка здатна подолати недоліки модерної концепції в умовах постсекулярного суспільства та значний внесок у формування котрої робить Європейський суд з прав людини.

Така новітня концепція ґрунтується на комплексному захисті релігії й переконань (як релігійних, так і нерелігійних), об'єднаних за утворюючим чинником (вірою), особливостями природи (аксіоматичне покладення принципів; метафізична тематика) і значенню для людини (визначення її поведінки, важливість). При цьому допускається необмежена варіативність віровизнання за умови забезпечення достатньої визначеності та сталості переконань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Полешко А.В. Право на релігійну свободу: динаміка змісту поняття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Випуск 82: частина 1. С. 235-241. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/82-ch-1> (Дата звернення: 24.09.2024).
2. Universal Declaration of Human Rights. URL: <https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/udhr.pdf> (Дата звернення: 24.09.2024).

3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (Дата звернення: 24.09.2024).
4. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (Дата звернення: 24.09.2024).
5. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols> (Дата звернення: 24.09.2024).
6. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (Дата звернення: 24.04.2022).
7. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm> (Дата звернення: 24.09.2024).
8. Великий тлумачний словник української мови. URL: <https://slovnyk.me/dict/vts/світогляд> (Дата звернення: 24.09.2024).
9. Філософський енциклопедичний словник. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskiy_entsyklopedychniy_slovnyk.pdf (Дата звернення: 24.09.2024).
10. Тлумачний словник Даля. URL: <https://jak.koshachek.com/articles/shho-take-sovist-tlumachnij-slovnik-dalja.html> (Дата звернення: 24.09.2024).
11. Словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/sovistj> (Дата звернення: 24.09.2024).
12. Українська релігієзнавча енциклопедія. URL: <https://ure-online.info/encyclopedia/virosprovidannya/> (Дата звернення: 24.09.2024).
13. Український тлумачний словник. URL: https://ukrainian_explanatory.academic.ru/25073/віросповідання (Дата звернення: 24.09.2024).
14. Хмелев С.С. О трактовке понятия свободы совести. *Известия вузов*. 2010. № 2. С. 118–122.
15. Пайда Ю.Ю. Права людини і релігійна свобода в умовах діалогового характеру правової культури: монографія. Харків, ХНУВС. 2018. 364 с.
16. Domingo R. Restoring Freedom of Conscience. *Journal of Law and Religion*. 2015. No. 2. P. 176–179. URL: <https://www.jstor.org/stable/24739203> (Дата звернення: 24.09.2024).
17. J.E.W. Jr. Liberty of Conscience. *Journal of Church and State*. Volume 5. Issue 2. November 1963. P. 157–164. URL: <https://academic.oup.com/jcs/article/5/2/157/787082> (Дата звернення: 24.09.2024).
18. Пчелинцев А.В. Свобода совести и вероисповедания как правовой институт. URL: <http://www.rlinfo.ru/projects/conf0302/pchelintsev.html> (Дата звернення: 24.09.2024).
19. Савельев В.Н. Свобода совести: история и теория. М., Мысль. 1991.
20. Ловинюков А.С. Закон СССР 1990 г. о свободе совести и религиозных организациях. *Советское государство и право*. 1991. № 4. С. 26–32.
21. Лупарев Г.П. Свобода совести: «священная корова» или конституционно-правовой анахронизм? *Религия и право*. 2002. № 2. С. 6.
22. Рішення ЄСПЛ у справі Eweida et al. v. the United Kingdom. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-116097> (Дата звернення: 24.09.2024).
23. Рішення ЄСПЛ у справі X v. the United Kingdom (1982). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-74335%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-74335%22]}) (Дата звернення: 24.09.2024).
24. Рішення ЄСПЛ у справі X. and Church of Scientology v. Sweden. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-74185> (Дата звернення: 24.09.2024).
25. Рішення ЄСПЛ у справі Ásatrúarfélagið v. Iceland. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-113920> (Дата звернення: 24.09.2024).
26. Рішення ЄСПЛ у справі Leela Förderkreis e.V. et al. v. Germany. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-89423> (Дата звернення: 24.09.2024).
27. Рішення ЄСПЛ у справі Arrowsmith v. the United Kingdom. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-104189> (Дата звернення: 24.09.2024).
28. Рішення ЄСПЛ у справі Scientology Kirche Deutschland e.V. v. Germany. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-3658> (Дата звернення: 24.09.2024).
29. Рішення ЄСПЛ у справі Union des Athées v. France. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-47477> (Дата звернення: 24.09.2024).
30. Рішення ЄСПЛ у справі Kokkinakis v. Greece. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-62384> (Дата звернення: 24.09.2024).